

Tekst poniższy, wykorzystujący m.in. publikację Jerzego Markiewiczza z monografią „Bilgoraj” wygłoszony został przez dyrektora Wydziału do Spraw Wyznań Urzędu Wojewódzkiego Jana Tura podczas uroczystości odsłonięcia pomnika na żydowskim cmentarzu w Bilgoraju. W uroczystości uczestniczyła 20-osobowa grupa Żydów z Izraela i Stanów Zjednoczonych. Tekst ten wzbudził ich ogromne zainteresowanie ze względu na jego wartość dokumentacyjną i „będzie dokładnie studiowany” — jak powiedział przedstawiciel rodziny Lumermanów, fundatorów pomnika.

*

ŻYDZI POLSCY. Określenia tego używają Żydzi na całym świecie jako wyznacznika osobliwej społeczności, która wywarła wpływ na mentalność Żydów omal całego świata. Na świecie żyje około 15 mln Żydów, a przynajmniej połowę łączy wiezi z żydostwem polskim. Przecież polscy są niemal wszyscy największy klasycy literatury żydowskiej, a z Zamościem lub z Zamojszczyzną związani byli: Iechak Lejb Perce, Bolesław Lesman, Róża Luksemburg, czy Isaak Baszevis Singer — laureat literackiej Nagrody Nobla.

Osadnictwo Żydów w Bilgoraju zapisane jest w annałach I połowy XVII wieku. Wielu z nich było już arendarzami majątków ordynackich. W 1778 roku było ich już 418 czyli 19,2 proc. ogółu ludności Bilgoraja. W 1867 zbudowali oni kamienną synagogę w miejscu drewnianej, która spłonęła w 1875 roku.

Żydzi żyli spokojnie, nikomu nie wadzili. Zajmowali się szczególnie kupiectwem i bankierstwem oraz różnymi rzemiosłami. Do najslawniejszych postaci tamtych czasów zaliczono: Szmula Elie Szwerczarsza i Józefa Goldmana z Tarnobrodu, który w latach 1864—1866 dzierżawił Bilgoraj.

Szybko zwiększała się w tym mieście liczba Żydów: 1860 r. — 2070 osób tj. 38,2 proc. ogółu mieszkańców, 1889 — 3810 osób (42,5 proc.), 1913 — 5595 osób (50,1 proc.). Sławnymi obywatelami tamtych czasów byli: Szloma Zychman, Szmul Szimra, Berek Kleimniz i Baruch Ackerman.

W mieście w latach dwudziestych działała żydowska szkoła kahalna.

*

OGÓLNA BIEDA W II RZECZYPOSPOLITEJ MOBILIZOWAŁA WSZYSTKICH DO WALKI O WYZWOLENIE SPOŁECZNE. Najbardziej radykalni obywatele Polski narodowości żydowskiej byli wśród nich. Jedni, jak: Lipa Wakszul, Josef Rapaport, Chaskiel Kandeł, Chaskiel Albersfeld, Jaku Grynapel, Bencion Rozenbaum, Judka Szarf, Hersz Szejnwald, Szloma Szul Szul, Ichaskiel Reich, Mati Szarfman, Iechak Gutwein,

Jankiel Berksztejn, Mortko Hudes, Leizor Kandel, Lejba Kaliksztejn, Torys Lang, Szmul Leichter, Szmul Rofe, Arneker Uryś Zybelberg, Judka Szarf, Maks i Lejzor Kaminerowie działali na niwie gospodarczej i charytatywnej. Oni to doprowadzili w 1925 roku do powstania Banku Spółdzielczego (I prezes Josef Wajzman), w 1928 r. Banku Udziałowego (I prezes Icek Wirner), w roku 1929 Banku Kupieckiego.

Inni natomiast przejawiali działalność polityczną. Jeszcze w roku 1905 w Bundzie działali Szymon Zelikow Goldman, Chaim Hochman, Jakub Bekelman oraz Feliks Fabrykant deputowany do I i II Dumy.

W latach 1922—27 w KPRP i KPP oraz KZMP działali: Abram Bromberg, Icek Bromberg, Nuta Honighaum, Abram Siereta, Nuta Szwerczarsza, Josef Bata, Faja Bia, Szvja Hirszman, Wigdor Lajter, Chamiya Lang, Izer Kandel, Rubin Kesselschmidt, Hersz-

denratu) — pierwszy prezes Szymon Bin,

— w lutym 1941 roku Judenrat otrzymał zgodę na otwarcie jednego sklepu spożywczego dla ponad 5-tys. rzeszy żydowskiej.

— w styczniu 1942 r. na 1 Żyda przypadało: 1,25 kg chleba, 20 dkg cukru, 6 dkg mydła oraz 1 l nafty na rodzinę.

Ludność żydowska nie miała prawa korzystać z usług poczty i nauczania dzieci w jakimkolwiek zakresie, nie miała prawa do życia. Mimo to powołano Komitet Opieki Żydowskiej Samopomocy Społecznej dla celów charytatywnych i to nie tylko dla Żydów. Zapiski wspominają takich działaczy komitetu jak: Bronisław Fabrykant, Eugenia Fabrykantowa, Jakub Kantor, Bernard Lang.

Wiosną 1941 roku organizacja Todta rozebrała zabytkowy cmentarz żydowski. Pomniki posłużyły do budowy dróg i chodników, a wiekowe debry z cmentarza wycięto i wywieziono do Rze-

Żydzi w Bilgoraju

ko Szmul, Korn vel Koren, Josef Miener, Icek Pech, Chaim Rothenberg, Icek Szpinajen, Sznajdl Sztraicher, Jakub Tajer, Icek Wizenblit.

21 października odbyło się zebranie organizacyjne Ogóln żydowskiej Partii Pracy, na czele której stali: Chaim Szloma Stempel, Mosze Korenblit i Suther Glanc. Lewicową Organizację Syjonistyczną w latach 1938—39 reprezentowali następujący obywatele Bilgoraja: Aron Berman, Jakub Braufman, Ichaskiel Erbesfeld, Berek Karminel, Leon Kaminer, Maks Kaminer, Anna Potoker, Ichaskiel Reich.

Do Partii Mizrachi należeli: Jojna Akerman, Icek Oliwa, Szloma Rubinsztejn, Dawid Szlafrok, Abram Szul, Josef Wajzman.

Frakcję rewolucyjną Związku Syjonistów, a potem Nową Organizację Syjonistyczną reprezentowali: Szymon Buchbinder, Elia Grossman, Estera Hudes, Szvja Huf, Torys Lang, Szmul Rafer, Wogdor Szyjer, Mosze Tajtman, Icek Wirner, Pynia Zylberzweig, Icek Wincer i Szymon Buchbinder.

Bezpośrednio przed II wojną światową na 8270 mieszkańców Bilgoraja 5010 osób było narodowości żydowskiej. Gminą żydowską kierował prezes Gerszon Gutwein, rabin Rokoch i podrabbin Mosze Zylberman. Aktywiściami byli: Hersz Goldbrener, Ichaskiel Reich, Szama Adler, Dawid Furer, Jankiel Goldbart, Berek Kaminer, Icek Majer Warszawiak.

Matką Isaaca Baszevisa Singera — laureata literackiej Nagrody Nobla z 1978 roku była Betsabe Zylberman, córka rabina Bilgoraja. On sam był tu wielokrotnie w okresie I wojny i latach dwudziestych pisząc „Szatana z Goraja”, „Sztukmistrza z Lublina”, „Magiczna noc”, itp.

*

KALENDARIUM EKSTERMINACJI

— getto w części ul. 3 Maja, Nadstawnej i Ogrodowej (1939)

— grudzień 1939 r. powołanie Rady Żydowskiej (Ju-

szy. (A może wiosną przyszłego roku zbierzemy się tutaj i każdy zasadzi na tym cmentarzu swój nowy dąb? Może jako symbol trwałego życia i pokoju dla całego świata!). Zniszczono bożnice, zakazano ceremonii religijnych.

WYSIEDLENIA

— w sierpniu 1940 roku najeźdźcy hitlerowscy zamordowali członków Judenratu z Szymonem Binem i Hilelem Janowerem na czele.

— pierwsze wysiedlenie ludności żydowskiej z Bilgoraja do Goraja miało miejsce 6 kwietnia 1941 roku. Przesiedlono tam i zamordowano ponad 600 osób.

— drugie wysiedlenie było 22 kwietnia 1942 roku — 220 osób przesiedlono do Tarnobrodu i tam zamordowano.

DEPORTACJE

— pierwsza deportacja miała miejsce 16 sierpnia 1940 roku i dotknęła 202 Żydów wywiezionych do Belżca.

— druga deportacja odbyła się w dniach 8—9 sierpnia 1942 roku i dotyczyła 1500 osób z Bilgoraja i okolic (do Belżca).

— trzecia deportacja dotyczyła reszty Żydów bilgorajskich, których w dniach 2—3 listopada 1942 r. wraz z Żydami Tarnobrodu i Krzeszowa wysłano do Zwierzyńca, a stamtąd do Belżca. Około 300 osób rozstrzelano i pochowano na tutejszym cmentarzu.

— 15 stycznia 1943 r. ostatecznie zlikwidowano getto bilgorajskie. Ogólnie zginęło ponad 4 tys. bilgorajskich Żydów.

JAN TUR